

УДК 001.89:631.526.3+631.531:664.1:061.64"19"

© 2011

Присяжнюк М. В., кандидат технічних наук

Міністерство аграрної політики та продовольства України

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОРТІВНИЧО-НАСІННЬОВОГО* УПРАВЛІННЯ ЦУКРОТРЕСТУ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.*Рецензент – доктор сільськогосподарських наук, професор В. М. Писаренко*

Розкрито стан сортівничо-насіenneвої справи в Україні на початку ХХ ст. та науково-організаційну діяльність Сортівничо-насіenneвого управління Цукротресту у 20-х роках ХХ століття. Проаналізовано передумови виникнення Управління та його роль у розвитку вітчизняного сільського господарства. Методологічно координувана робота із залученням відомих діячів, професорів аграрних наук сприяла відбудові сільського господарства після Першої світової і громадянської війн і розвитку не лише цукрової промисловості, а й усієї науково-дослідної справи в Україні.*

Ключові слова: сільське господарство, сортівничо-насіenneва справа, сортівничо-насіenneве управління Цукротресту

Постановка проблеми. Сортівнича справа у сучасному її розумінні в Україні, що входила до складу Російської імперії й Наддніпрянщини зокрема, до 1914 р. знаходилася, швидше всього, у зародковому стані. В асортименті культурних рослин у вітчизняному сільському господарстві спостерігалася значна перевага закордонного й незначна частка – місцевого насіння. Пшеницю вирощували переважно угорського походження, частково, німецького та шведського, жито – петкуське, шланштедське і пробштейнське (німецькі сорти), овес – шведський і німецький, ячмінь – моравський та шведський, горох – німецького походження. Місцевими були тільки сорти проса та гречки. Щодо цукрових буряків, то висівалися виключно привезені сорти німецького чи французького походження, поскільки місцевих не було в наявності (за винятком диких видів у Криму й на Кавказі).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. На початку ХХ ст. у царській Росії була здійснена спроба емансипувати від іноземного впливу, розпочавши селекцію та виробництво власного бурякового насіння, проте ця робота переважно зводилася лише до відбору й акліматизації ви-

робничих сортів [7].

Наслідки Першої світової війни розірвали контакт із Західною Європою, що привело до створення на південному заході країни багатьох власних сортівничих підприємств. Зокрема було організовано при Ситковецькому цукровому заводі Товариство «Меридіан», розширило свою діяльність Товариство «Руссем» Кропивенської станції (обидва у Подільській губернії), Товариство кооперативних заводів Удич-Верхнячка (Київська губернія), організувалася селекційна установа в Хорошках (Полтавська губернія) та ін. Усі сортівничі заклади займалися не лише з культурою цукрових буряків, а й селекцією пшениці, жита, вівса, кормових трав, городніх рослин. У період революції, незважаючи на воєнні події, сортівничо-насіenneву справу в цукровій промисловості вдалося зберегти, сконцентрувавши в руках місцевих русько-польських фірм, кількість яких в Україні сягала близько тридцяти. Реєстрація насінневого матеріалу, проведена в 1918 р. Київським обласним союзом насінників, констатувала порівняно високий рівень стану культурних сільських господарств, маючи на увазі забезпечення поліпшеним насінним матеріалом, а також наявність підвищеної зацікавленості до сортівничо-насіenneвої роботи. Проте в 1919 р. громадянська війна зруйнувала приватновласницьке насінництво в Україні й призвела до знищення станцій Кропивенської Товариства Руссем, Деревчинської – барона Маса, Черенинської і Велико-Половецької – графів Браницьких та до евакуювання в Польщу Немерчанської й Хорошківської станцій Бушинського і Ловжинського. Після такого розгрому крупного землеволодіння селяни практично залишилися без сортового матеріалу або з незначними його запасами. Особливо криза відчувалася і з насінням цукрових буряків. У 1920–1922 рр. стосовно даної проблеми піднімалося питання імпорту закордонних сортів і правильної організаційної постановки сортівничих установ [7].

* Назви установ подаються за текстом оригіналу висвітлюваного періоду

На стан цукрової промисловості негативно вплинув процес націоналізації. Декретом РНК УСРР від 16 січня 1919 р. цукрова галузь України була націоналізована, і в травні цього ж року в Києві організовано Головне Управління з цукрової промисловості (Головцукор). Основним завданням новоствореної установи стало керівництво всією галуззю цукрового виробництва. Внаслідок громадянської війни Головцукор було евакуйовано до Москви, звідки наступного року його перевели до Харкова, а в березні 1921 р. – до Києва, як центру цукрової промисловості України [5].

Мета дослідження – розкрити зміст і значення науково-організаційної діяльності сортівничо-насінного управління Цукротресту у 20-х роках ХХ століття.

Матеріал і методи дослідження. У даному дослідженні використані принципи історичної достовірності, об'єктивності, системності й комплексності. Крім того автор вдало використовує також загальнонаукові, міждисциплінарні, власне історичні методи, а також методи джерелознавчого й архівознавчого аналізу.

Результати дослідження. Навесні 1920 р., коли ситуація у галузі ведення насінневої справи залишилася під загрозою, у квітні в Києві відбулося організаційне зібрання під головуванням заступника голови Головцукру К. С. Гараненка, в якому взяли участь відомі Київські агрономи, сортознавці й дослідники (С. Л. Франкфурт, Б. А. Паншин, Ф. А. Сев, Е. А. Едгардт, К. А. Тюнтін, Н. П. Рішек, Ф. І. Каменецький та ін.). Паншин Б. А. виступив із доповіддю про необхідність виділення сортівничо-насінного справи в особливу галузь цукрової промисловості, яка б знаходилася у віданні Колегії Головцукру. Внаслідок цього на зібранні прийняли рішення про створення окремого Селекційно-насінного відділу (у деяких джерелах Сортівничо-насіневий відділ – *авт.*), який би координував вищеназану роботу. Колегія також домовилася з НКЗ з України про передачу Головцукру колишніх селекційних станцій із цукрового буряка, що знаходилися у відповідних губернських земвідділах. Таким чином, Миронівська, Білоцерківська, Верхнячська, Удичська, Кальниківська, Ільїнецька, Немерчанська, Уладівська, Ситковецька, Ялтушківська, Іванівська та Березоточська станції ввійшли до складу Головцукру. Крім цього у 1920 р. та 1922 р. було створено Теткинську й Рамонську станції. До мережі Селекційно-насінного відділу ввійшли також Смелянська міко-ентомологічна станція та Вінницький насінневий завод [7].

Наприкінці 1921 р. у системі Головцукру відбулися значні реорганізації. Зокрема, відповідно до постанови Президії ВСНГ від 29 грудня «Об организации Сахаротреста, утверждения Правления его и предложении принять все дела бывшего Главсахара и его органов» та «Положения про объединенную державную промышленность РСФРР и УСРР (Цукротрест)» Головцукор ліквідувався, а всі його активи й пасиви було передано Правлінню Цукротресту. В Україні дана постанова призвела до створення Управління Правобережної області Цукротресту в складі трьох осіб (голова – А. С. Бондаренко і члени – Л. А. Войцеховський та І. Д. Столяренко). Київцукор також ліквідувався, і всі його справи прийняло новостворене Управління. Сортівничо-насіневий відділ Головцукру було реорганізовано в окрему структуру – Управління, що підпорядковувалося безпосередньо Правлінню Цукротресту й діяло згідно із затвердженим Положенням. Керівником Сортівничо-насінного управління призначено Антона Кузьмича Запорожця, його заступником – Бориса Аркадійовича Паншина [10, арк. 52].

Основними завданнями Сортівничо-насінного управління стало координування сортівничою, насінневою та дослідною справою в цукровій промисловості. Відповідно до зазначених напрямів роботи Управління структурно розподілилося на такі відділи: основні – сортівничий, насінневий, дослідний; допоміжні – адміністративний, фінансово-рахунковий, постачання, науково-показовий, загальний [7].

Дослідний відділ нараховував на час створення трьох спеціалістів для обслуговування станцій – ентомолог, міколог і метеоролог. Мережа метеорологічних станцій діяла під керівництвом академіка Б. І. Срезневського. При відділі також проводили дослідження ґрунтів окремих станцій та господарств. Цю роботу очолював консультант СНУ проф. Ф. І. Левченко, який виготовляв ґрунтові карти сортівничих установ СНУ. При насінневому відділі існував особливий склад візних інспекторів щодо насінництва, якими переважно й проводилася робота з апробації сільськогосподарських культур. У сортівничому відділі зосередилося як загальне керівництво селекційною та сортовипробувальною роботою станцій, так і відділення постачання лабораторій всіма необхідними матеріалами й обладнанням. Тут велася племінна книга, куди записували родовід усіх насінневих сортових матеріалів [7].

Наукові плани відділів із початку їх організації зазнавали певних змін, постійно вдоскона-

люючись. Напрями діяльності структурних підрозділів найповніше відображені у програмі III З'їзду з сортівничо-насіenneвої справи, що відбувся у грудні 1922 року. Зокрема відносно *сортівничого відділу* передбачався розгляд наступних питань:

- Організація сортівництва в межах Цукротресту.
- Методика селекції на станціях СНУ. Поляриметр і рефрактометр у селекційних лабораторіях.
- Значення і способи випробування нащадків при сортівництві буряків.
- Значення і застосування обчислення ймовірних помилок у випробуванні нащадків.
- Відбір на основі кривих.
- Значення індивідуального та масового відбору в сортівництві буряків у теоретичному й практичному відношеннях. Передумови застосування того чи іншого методу. Питання регресії.
- Масовий та індивідуальний відбір у процесі селекції зернових культур.
- Одноразовий чи повторний відбір при селекції самозапильних.
- Значення екстер'єру в селекції цукрових буряків.
- Техніка ручного посіву і підготовка ґрунту для нього.
- Збір і кагатування цукрових буряків.
- Вегетативне розмноження.
- Створення і ведення племінної книги.
- Вимоги селекційної роботи до ґрунтів, інвентарю, лабораторного облаштування, персоналу та ін.

Щодо *насіenneвого відділу*:

- Розподіл рослин у насінневих господарствах СНУ.
 - Які сорти доцільно розмножувати в насінневих господарствах СНУ, сортовипробування, племінні реєстри.
 - Організаційні й технічні вимоги насінневого господарства (персонал, ґрунти, будівлі, сівозміни, боротьба зі шкідниками, сортування, підживлення, зберігання).
 - Апробація насінневих культур за коренем, сертифікати, зразки, упаковка, розрахунок.
- Відносно *науково-дослідного відділу*:
- Колективне сортовипробування пшениці озимої і маточного насіння буряка. Принципи та методика сортовипробування.
 - Проект програм дослідних станцій.
 - Ґрунтові дослідження на селекстанціях СНУ.
 - Організація музею з сортівничо-насіenneвої справи.
 - Боротьба зі шкідниками на станціях СНУ [8].

Окрема діяльність двох відділів – сортівничого та насінневого – відокремлювала сортівничу й селекційну роботу від масового виробництва насінневого матеріалу високої репродукції, що негативно позначилося на розвитку сортівництва [2]. У зв'язку з цим останній місяць 1925 р. відзначився в СНУ реорганізацією певних структур, що зводилася до наступного: сортівничий і насінневий відділи об'єднано в один загальний, який складався з трьох бюро – селекції цукрових буряків, селекції інших сільськогосподарських культур і насінневого. Цим об'єднанням переслідувалася ідея наблизити сортівництво до роботи з репродукції сортових матеріалів, надавши селекціонерам максимум можливостей, аби простежити реакцію власних сортів на вплив біотичних факторів в умовах господарського розмноження [1].

До складу Сортівничо-насіenneвого управління входило два дорадчих органи: Наукова рада, що організовувала 3 сесії в рік для вирішення принципових методичних питань ведення сортівничо-насіenneвої й дослідної справи, та з'їзди з сортівничо-насіenneвої і дослідної справи в цукровій промисловості. До складу Наукової Ради (крім ініціативних спеціалістів центру) входили відомі діячі Росії та зарубіжжя. У сесіях брали участь проф. М. І. Вавилов, А. О. Сапегін, В. В. Колкунов, Г. А. Левицький, М. К. Малюшицький, А. М. Левшін, І. В. Якушкін, Є. В. Гришкевич-Трохимівський, спеціалісти Б. Н. Лебединський, І. І. Войткевич, Є. В. Хренников, І. М. Єремеев, доктори Е. І. Шнейдер, Б. А. Паншин, П. А. Соляков, М. М. Грюнер, В. А. Лебов, Л. А. Рудлицький та інші [7].

Діяльність Наукової ради та скликання з'їздів становили основу науково-організаційної діяльності СНУ. Поряд із практичною роботою щодо створення сортового матеріалу та його розмноження Управління відстоювало думку, що лише теоретично правильне й детально розроблене обґрунтування сортівничої справи може сприяти отриманню необхідних результатів. Саме тому обговорення важливих питань дослідної практики проходило на різного типу нарадах, з'їздах, а також у відкритому друці. За час існування СНУ зібрана порівняно велика кількість матеріалів у «Бюлетенях СНУ», в «Трудах» з'їздів із сортівничо-насіenneвої справи. З початку існування Управління відбулося три річних з'їзди, з яких перший (10–20 грудня 1920 р.) носив характер взаємного обміну думками та з'ясування реального стану справ на станціях. Наукових доповідей та обговорень питань методики на ньому не

було. Другий з'їзд відбувся у грудні 1921 р. й, на відміну від першого, мав переважно організаційний характер і зводився, головним чином, до декларативних доповідей відомчого типу про впорядкування й розширення робіт. Його організація співпала з реорганізацією Селекційно-насінного відділу в Сортівничо-насінное управління. На другому з'їзді вже було заслухано низку наукових доповідей, зокрема таких науковців, як проф. В. В. Колкунов, проф. Є. П. Вотчал, Косоногов та ін. [6]. Організований у грудні 1922 р. III з'їзд мав суто наукове спрямування. До його проведення залучалося широке коло зацікавлених осіб та організацій – Всеукраїнське товариство насінництва, Київський політехнічний інститут, Московська сільськогосподарська академія, Сільськогосподарський Науковий Комітет України та ін. [9, арк. 9].

Сортівничо-насінное управління Цукротресту з початку заснування взяло активну участь у навчально-просвітницькій роботі. Так, у зв'язку з недостатньою кількістю фахівців на станціях, упродовж 1920–1922 рр. ним організовано спеціальні вищі селекційно-насінні курси. Процес навчання ділився на два семестри (зима 1920–1921 та 1921–1922 рр.), між якими влітку курсанти проходили навчально-виробничу практику в системі Цукротресту. До викладання залучалися відомі професори та спеціалісти СНУ: В. В. Колкунов, Г. А. Левицький, О. А. Яната, О. О. Табенцький, Д. К. Ларіонов, О. І. Душечкін, С. Ф. Веселовський та ін. Відносно деяких питань сільськогосподарської науки, наприклад, про стан селекції та прикладної ботаніки в Німеччині, було спеціально запрошено відомого німецького селекціонера, проф. Ремера. Після закінчення курсів слухачі здавали відповідні іспити й захищали дипломні проекти, роботи за якими проводили на станціях Цукротресту [3, с. 100–104].

З просвітницькою метою при Київському Політехнічному інституті з ініціативи СНУ шляхом об'єднання чотирьох лабораторій (анатомії і фізіології рослин, морфології й систематики, приватного землеробства та селекції) в якості науково-навчального закладу було організовано Науковий інститут селекції, що охоплював роботу кафедр ботаніки (проф. Є. П. Вотчал, Г. А. Левицький і О. О. Табенцький), сортівництва (проф. В. В. Колкунов) і землеробства (проф. М. К. Малюшицький). Слухачів нараховувалося від 5–10 осіб із числа колишніх курсантів Цукротресту, які продовжували свої спеціальні наукові роботи під керівництвом названих професо-

рів. Студентами Інституту стали А. М. Чебанов, Л. П. Максимчук, І. Д. Міна, Ю. А. Гарбар, А. П. Бутовський, П. Є. Ярошевський, А. С. Околенко, К. В. Чарнецька, М. В. Малиш та ін. Питання щодо його заснування розглядалося в грудні 1921 р. на II З'їзді з сортівничо-насінневої справи. За статутом Інститут перебував при Сільськогосподарському Науковому Комітеті України, проте через нестачу коштів останнього він перейшов під протекторат Сортівничо-насінного управління. До основних завдань Інституту ввійшли:

1. Дослідження особливостей анатомічної будови і врахування фізіологічних процесів, які мали значення для розуміння проблеми селекції (дослідження умов водного балансу в рослин, вивчення відношення деяких рослин до світла і т. п.);

2. Розробка методів селекції. Результати наукових досліджень, проведених в Інституті, розглядалися й обговорювалися на II З'їзді селекціонерів, організованому СНУ [4].

Важливим напрямом роботи СНУ стала видавнича діяльність. Окрім щорічних видань наукових бюлетенів і трудів з'їздів Управлінням опубліковано праці відомих вчених, зокрема засновника анатомічних досліджень цукрових буряків проф. О. О. Табенцького (альбом «Цукровий буряк»), монографія Б. А. Паншина «Сортоводство сахарной свеклы», збірник «Сортоводные станции Главсахара», науковий посібник «Курс биометрики» та ін. [8, с. 100–104].

Висновки. Таким чином, організація Сортівничо-насінного управління Цукротресту на території України у 20-х роках ХХ ст. відіграла важливу роль у розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Його діяльність була пов'язана не лише з координацією роботи мережі профільних дослідних полів та станцій, а й полягала в забезпеченні професійними фахівцями і науковим забезпеченням підпорядкованих йому структур. Завдяки організації з'їздів діячів сортівничо-насінневої справи, широкій видавничій діяльності, відкриттю спеціальних вищих селекційно-насінневих курсів наукові дослідження та практичне їх впровадження в окремих установах проводилися за спільними програмами, узгодженими завданнями, у тісному співробітництві. Така методологічно координована робота із залученням відомих діячів, професорів аграрних наук сприяла відбудові сільського господарства після Першої світової і громадянської війн та розвитку не лише цукрової промисловості, а й усієї науково-дослідної справи в Україні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. В ССУ: обзори // Бюлетень Сахаротреста. – 1925. – № 11(31) ноябрь. – С. 102–103.
2. Грюнер М. Н. Об организации семеноводства в рамках Главсахара и о роли селекционных станций в деле производства семенного материала / М. Н. Ерюнер // Труды 2-го съезда по сортоводно-семенному делу в сахарной промышленности: 4–11 декабря 1921 года, Киев. – К., Изд. Сахаротреста, 1922. – С. 78–87.
3. Ильевич С. В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С. В. Ильевич; УААН, Нац. ассоциация сахарников Украины, Ин-т сах. свеклы; под ред. Н. В. Ройка. – Нежин: Аспект-поліграф, 2007. – 233 с.
4. Колкунов В. Киевский Научный Институт Селекции / В. Колкунов // Бюлетень Сортівничо-Насінньового управління Цукротресту. – 1923. – Ч. 6 (травень – серпень). – С. 3–6.
5. Марцінішин Г. Державна цукрова промисловість в роки НЕПу / Е. Марцінішин // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 58–63.
6. От редакции [Организация Съезда] // Труды 2-го съезда по сортоводно-семенному делу в сахарной промышленности: 4–11 декабря 1921 года, Киев. – К., Изд. Сахаротреста, 1922. – 110 с.
7. Сортоводные станции Сахаротреста / Сортоводно-Семенное Управление Сахаротреста. – К.: Изд. Сахаротреста, 1923. – 359 с.
8. Хроника: 3-й Съезд по сортоводно-семенному делу // Бюлетень сортівничо-насіньового управління Цукротресту. – К.: Киев Печать, 1922. – Ч. 1 (листопад 1922). – С. 63–69. – назва обкл. і текст: рос.
9. ЦДАВО, ф. 2501, он. 1, спр. 3, арк. 9.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 2501, оп. 1, сир. 1, арк. 52.